

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на Иван Димитров Вълчев

„Извънградските светилища в провинция Тракия през римската епоха (I-IV век)“,
представен за *присъждане на образователна и научна степен “Доктор”*

Рецензент : доц. д-р Тотко Стоянов

Интересът към религиозният живот на римска Тракия датира още от времето на зараждането на българската археология и не е секвал до днес. Повечето от основните култове, засвидетелствани в тракийските провинции са били обект на много изследвания и публикации, включително и докторски изследвания и авторски и колективни монографии. Въпросът за култовите места и светилищата, особено извън градските центрове не е бил досега обект на самостоятелно цялостно изследване. Към днешна дата археологически проучени, цялостно или само сондажно, са малък брой светилища – 28, а публикуваните са едва 17, пълна публикация на открития материал няма за нито един култов обект, а сравнително пълно обнародвани - само от две светилища. Поради това, изборът на темата, географският и хронологическият обхват са удачни, актуални и дисертабилни, т. е. предоставят възможности за едно задълбочено научно изследване.

Още в самото начало на тезата докторантът Иван Вълчев е представил стегнат, но изчерпателен преглед на изследванията, имащи отношение към темата на дисертацията и е обосновал липсата на подобно до момента, неговите географски и хронологически рамки (с. 2-11). Целта, да се проучат извънградските светилища в провинция Тракия и посредством това да се изяснят, „доколкото е възможно, .. тенденциите и етапите в развитието на религиозните вярвания и идеи в тракийските земи за периода от средата на I до края на IV в.“ е обвързана с пет ясно формулирани задачи: “ • Изясняване на принципите за разполагане на култовите места в географски и топографски аспект, както и на мястото им в локалните селищни системи. • Изясняване на устройството и архитектурата на светилищата, характеристика на отделните структурни елементи и на степента на навлизане на класически антични архитектурни форми и декоративни схеми; създаване на типология въз основа на архитектурното оформление. • Характеристика на

отделните култове, почитани в извънградските светилища, проследяване на пътищата и начините на проникване и налагане, изясняване на взаимовръзките град – хинтерланд. • Изясняване на хронологията на извънградските светилища в Тракия.”(с. 11).

За постигането на тези амбициозни цели и задачи е предложена детайлно премислена структура на работата, която е приемлива и е предпоставка за постигане на търсените резултати. Целите и задачите предпоставят един обемист труд.

Представената дисертация се състои от две части. Първата съдържа въведение, четири глави и заключение (общо около 214 страници), а втората - от каталог на паметниците и библиография и съкращения на цитираната литература (общо 395 надстанартни страници), 13 карти и 42 табла с илюстрации.

Следва да се изтъкне, че всяка глава има добре разчленена вътрешна структура и завършва с изводи, което улеснява проследяването на етапите от изследването.

Към удачните резултати в методиката на организацията на изследването бих изтъкнал §.7. Дефиниция на понятието „извънградски светилища” (13-14) и §8. Критерии за идентифициране на археологически обекти като светилища (14-20). В тях, особено в §8, с привлечените подходящи мнения и примери от теоретичната литература и изследванията на сходни феномени в античния свят е подготвена основата на изложението и три групи критерии за подбора на информация в каталожната част и изложението. Този дял от тезата има определени приноси характеристики.

Ясната изходна позиция е в основата на добрата структура на каталога, в която са следвани стриктно приетите основни групи информация. Заедно с картите и илюстрациите в таблата, обвързани органично с текста, каталогът се явява изходна база и гаранция за анализа и обобщеният на по-високо ниво, представени в четирите глави на изложението.

Глава I е посветена на анализа на светилищата от гледна точка на: географско местоположение и разпространение; топографските особености на

местоположението и място на светилищата в селищната система. Авторът установява (на база на данните в каталога и картирането им), че мнозинството светилища са разположени в чертите, непосредствено до или на незначително разстояние от синхронни селищни единици независимо от техния статут. Те задоволяват ежедневните религиозни нужди на населението и това обяснява ситуирането. Затова тези светилища са предимно малки локални религиозни средища, с ограничена популярност. Това дава отражение и върху топографията на светилищата, често без никакви отличителни особености. Същевременно, в много случаи умишлено е подбирано доминиращо в топографски аспект местоположение с добра видимост от/ към селата, с цел те да бъдат поставени под прякото наблюдение и закрила на божеството. Светилищата, отдалечени от селища с различни функции. Топографските им особености често включват изявен природен феномен – извор, поток, скала, пещера, планински връх. Природните феномени, явни свидетелства на хиерофании и несъмнено заредени с божествена сила, са водещите причини за широката популярност на тези светилища. Най-добрите примери в това отношение са асклепионите край изворите при Баткун и Глава Панега. Наблюденията и изводите са, според мен, убедителни като цяло.

Глава II „Устройство и архитектура на извънградските светилища в Тракия” е до голяма степен новаторска, доколкото поставя на анализ всички данни на базата на наличието на няколко задължителни елемента в устройството им, присъстващи независимо от местоположението, мащаба и популярността на култовото място: - маркирано свещено пространство (теменос); - олтар или олтари; - един или няколко храма. Изводите, че устройството и архитектурата на извънградските светилища като цяло отговарят на възможностите и потребностите на конкретната общност, която ги поддържа; че мнозинството от проучените светилища са култови центрове на едно или няколко села, отразяват културата на селското население в Тракия и това обяснява и липсата на характерните за останалия античен свят елементи като обграден с периболос теменос, монументален жертвеник и скромното оформление и архитектура на храмовете, са интересни и поставят въпроса за потвърждаването им или коригирането им при по-вече и по-цялостни археологически проучвания и, разбира се изчерпателни публикации.

Глава III „Култове, почитани в извънградските светилища в Тракия” е най-обемистата и съществена глава в дисертационния труд (71-172). Тук последователно, според значимостта им и наличната информация, в 12 параграфа са разгледани най-изявените култове, както и светилищата по планински върхове. Ограниченият обем не дава възможност за подробен коментар върху тази част. Изпъква известно повторение на текстовете от каталога, но то би могло да бъде оправдано с оглед сбитото обобщено представяне на информацията от и за светилищата – сигурни и предполагаеми. Прави впечатление предпазливостта на автора в това отношение.

Анализът на Иван Вълчев на отделните култове потвърждава наличието на значителни особености и различия между Източна и Западна Тракия, регистрирано отдавна в нашата историография. Този факт е констатиран най-вече въз основа на паметниците на Тракийския конник, в които божеството е синкретизирано с Аполон или Асклепий. Това наблюдение намира много добро потвърждение в разпространението на светилищата. В западнотракийските земи няма светилище, в което Тракийският конник да е почитан в синкретизъм с Аполон, докато такива светилища в Източна Тракия са многобройни, разположени в и край селища или далече от селищни структури. Тракийската интерпретация на култа излиза съвсем ясно на преден план чрез иконографията на Тракийския конник и употребяваните локални епитети, производни от тракийски корени. Синкретизираният с Тракийския конник Аполон е почитан като покровител на конкретно селище или селища и в резултат на това божеството е натоварено с много генерализирани функции на покровител и защитник в най-общ смисъл на думата. Същевременно Асклепиевият култ е доста по-слабо разпространен източно от Филипопол, отколкото в земите западно от него. Популярността на Асклепий на запад се дължи на сливането на гръцкия здравеносен бог с местно божество от предримската епоха, докато култът в Източна Тракия е по-скоро привнесен отвън в чистия му гръцки вид. В многобройните светилища в земите западно от Филипопол Асклепий винаги е почитан във връзка с Тракийския конник и е характеризирани с множество локални епитети. В Западна Тракия култът на Асклепий-конник е с различни характеристики от култа на Аполон-конник на Изток. Асклепиевите светилища са

отдалечени от останалите елементи на селищната и пътната мрежа на провинцията и са ситуирани край природни феномени. Вероятно Асклепий е възприеман не като божество на конкретна общност, а е почитан в един доста специализиран аспект – като бог-лечител, пряко обвързан с лековитата сила на водата.

Потвърдени са и направените вече в литературата наблюдения относно култа на Зевс и Хера. Двете божества се налагат като водещи в Западна Тракия. Техните светилища често са разположени в или край селища, а посвещенията, направени от името на цели села и комархии показват, че те са почитани като божества-покровители на селското население. Налага се изводът, че различията в Източна и Западна Тракия не са толкова по отношение на култа към Аполон и Асклепий, а към Аполон от една страна и Зевс и Хера от друга. Вероятно именно последните божества се явяват покровители на локалните общности, докато Асклепий, синкретизиран с Конника, в повечето случаи има по-специализирани функции на бог-лечител

Синтезът по отношение на светилищата на Тракийския конник, след параграфите за светилищата на Аполон и Асклепий показва стремеж към максимална лаконичност. Коментарите по отношение на локалните и функционалните епитети ми изглеждат по-сполучливи на фона на беглия и лишен от опит за семантична интерпретация анализ на иконографията на Конника.

За някои от култовете (и светилищата им) с по-скромно проявление може би елемент на омаловажаване. Пропуснати са и някои интересни паметници. Например, скалното светилище на Метра при с. Терми, окръг Ксанти в Южните Родопи.

Идеята на автора да разгледа в отделна глава (IV) хронология на извънградските светилища в Тракия е правомерна, като имам пред вид желанието да се потърси връзка или контюнютет с предходната епоха, вътрешната хронология в развитието на светилищата, отразяваща или не ритъма в развитието на провинцията или субрегиона, в който се намират светилищата и не на последно място времето на загиването на извънградските култови места и окончателната им забрава или преобразуване в култови места на новата религия.

Като цяло наблюденията и изводите звучат убедително, извлечени от конкретната изворова база. Надеждността и/или валидността на част тях, вероятността да се допълнят зависят от обема на конкретните проучвания и прецизното им публикуване. Някои от публикациите на обекти проучвани в по-ново време, включително и в съседната Долна Мизия, например светилището при Телериг, Добричко, подсказват, че могат да се очакват изненади и промени в представата ни за култовите места извън градските центрове.

В Заключението (с. 193-214) неформално са обобщени наблюденията в изложението и са потърсени отговори на по-обща въпроси като: приемственост и промени между светилищата от I хил. пр. Хр. и светилищата от I–IV в.; признаците и характеристиките на елинизация, респ. романизация на местните култове; взаимовръзка град–светилище; функциите на извънградските светилища в Тракия, светилищата и религията на римска Тракия; информацията която извънградските светилища в Тракия дават по отношение на проникването и утвърждаването на християнството в Тракия.

Бих представил някои бележки, които биха спомогнали за подобряването на текста, според мен, при редактирането на труда за неговото издаване.

Прави впечатление, че в каталога, а и в текста, за много светилища е употребена сходна формула по отношение на (не)възможностите за тяхното датирание („Хронологическите рамки на съществуване на светилището не са ясни”) и интерпретация на култа там. Ще дам пример със светилището на Артемида при Обединение, Търновско, за което съм компетентен. „Единствената открита монета е от времето на император Каракала и не допринася за уточняване на хронологическите рамки на светилището. Наличният изворов материал е недостатъчен за по-пълна характеристика на почитания култ (с. 218). Според автора, независимо от предложеният след Цончев иконографски анализ на 33 оброчни плочки на Артемида/Диана (от общо 35) и поставен в контекста на общите тенденции на проявите на култа в тракийските провинции (Стоянов 1984; 1986) нищо не може да се каже. Остава впечатлението за своеобразен агностицизъм.

От текста и каталога остава впечатлението, че авторът е работил основно с данните от литературата. При положение, че сам изтъква минималния брой на по-цялостно

публикуваните светилища (едва 17), при наличието на противоречива информация в литературата, запознаването с материалите от аутопси́я във фондовете на музеите (и на място?), поне в някои случаи е по-вече от препоръчително. Със сигурност, част от тези усилия биха добавили конкретна информация и възможности за прецизиране на хронологията и интерпретацията на светилищата и култа. Като пример бих посочил спорното светилище на Артемида/Диана край извора Баш бунар при село Върбовка, допуснато от Б. Султов (1977) и отхвърлено от П. Владкова (2003) (с. 224). При оран там са открити следи от сгради, големи каменни блокове и част от триъгълен фронтон (от храм с надпис с час от името на богинята DIA[NAE] - Т.С.) и други архитектурни детайли, а от района на селото произхожда оброчна плочка с изображение на Атина, но с посвещение на Артемида. Запознаването с такива значими материали на място би дало възможност на автора съм да отсъди за какъв комплекс може да се касае.

Заглавието на карта 9 „Разпространение на светилищата в Тракия” не е правилно. Светилищата не могат да се разпространяват.

Като цяло, следва да се посочи, че докторантът Иван Димитров Вълчев е успял да постигне поставените цели и задачи. Дисертационният труд е написан на ясен и стегнат език, с отлично владение на професионалната терминология, което допринася за цялостното и леко възприемане на обемистото изложение. От текста и списъка на ползваната литература е видно, че той е много добре запознат и използва публикациите по общите и специфичните проблеми на паметниците и култа на почитаните в римска Тракия божества. В работата си дисертантът е проявил критичност, с коректно отношение към различните тези, като е успял да се опази от свръхинтерпретации и спекулации. В цялата работа проличава умение за анализ на различни по характер извори, за изработване на собствени критерии и умение за синтезиране на собствено отношение към проблеми от частен и общ характер.

Авторефератът и автосправката отразяват коректно съдържанието и основните постижения в дисертацията на Иван Вълчев.

Иван Вълчев е автор на 4 научни публикации, пряко свързани с темата на дисертацията с което е надхвърлен минимумът от изисквания за получаване на образователната и научна степен „доктор”, съгласно Закона за развитието на академичния състав в Република България. Една от тях вече е излязла от печат.

В заключение, като имам пред вид цялостните качества на дисертационния труд на Иван Димитров Вълчев, заявявам пред уважаваното жури, че рецензираната работа притежава високи научни достойнства и отговаря на изискванията да му бъде присъдена образователната и научна степен „Доктор”.

8 октомври 2011 г

Доц. д-р Тотко Стоянов

София